

I

Op de rand van de afgrond

‘Wij nemen het pacifisme bijzonder serieus! Maar ons artilleriebudget moet wel eerst door de kamer.’

Generaal Stumm, in Robert Musil,
De Man Zonder Eigenschappen.

Zelfs destijds waren er al mensen die het voorgevoel hadden dat oorlog het einde zou betekenen van een tijdperk. Het bekendste voorbeeld daarvan is wel de uitspraak van de Britse minister van Buitenlandse Zaken, sir Edward Grey, op 3 augustus 1914: ‘Overal in Europa gaat het licht uit. Wij zullen niet meer meemaken dat het opnieuw wordt ontstoken.’ De Duitse rijkskanselier, Theobald von Bethmann Hollweg, had een vergelijkbaar voorgevoel dat dit op een ramp zou uitdraaien: ‘Ik voorzie een onheil, groter dan de mens vermag te overwinnen, dat Europa en ons eigen volk bedreigt,’ riep hij uit toen het vooruitzicht van een oorlog eind juli 1914 steeds duidelijker werd. Drie jaar eerder, in een toespraak tot het Duitse parlement, de Rijksdag, had de Duitse socialist August Bebel, onder hevig protest van de andere parlementariërs, beweerd dat het gevaar van een grote Europese oorlog toenam, en dat een dergelijke oorlog catastrofale gevolgen zou hebben voor het continent. ‘De godenschemering van de wereld van de bourgeoisie nadert,’ verklaarde hij. De oorlog leidde echter niet, zoals hij had gedacht, tot de ineenstorting van het kapitalisme en de triomf van het socialisme. Hij had echter wel juist voorspeld dat de oorlog een nieuw tijdperk zou inluiden. De Amerikaanse diplomaat George Kennan beschreef de oorlog later als ‘de grote, vruchtbare catastrofe’. Hij had gelijk. Een catastrofe was het zeker. En die markeerde het begin van een nieuw tijdperk – de ‘Dertigjarige Oor-

log' van de twintigste eeuw – waarin het Europese continent zichzelf bijna zou vernietigen.

EEN GOUDEN TIJDPERK?

Het idee dat een prachtige tijd van stabiliteit, welvaart en vrede, tragisch genoeg was weggevaagd door de verschrikkingen, bleef na de Eerste Wereldoorlog bestaan, zeker in de hoofden van de hogere rangen en standen. De Amerikanen zouden het later omschrijven als 'het Vergulde Tijdperk'. Die term geeft een goed idee van het beeld dat ook Europeanen uiteindelijk zouden ontwikkelen van de jaren vóór de oorlog. De Parijse bourgeoisie herinnerde zich *la belle époque* als de periode waarin heel de wereld de Franse cultuur benijdde en Parijs het middelpunt van de beschaving leek te zijn. De welvarende klassen van Berlijn keken terug op de 'wilhelminische tijd' als een periode van welvaart, veiligheid grandeur en een nationaal aanzien zoals dat het kort daarvoor verenigde Duitsland toekwam. Ook Wenen leek op de toppen van zijn culturele bloei, intellectuele uitmuntendheid en imperialistische grandeur te zijn. München, Praag, Boedapest, Sint-Petersburg, Moskou en andere steden op het continent deelden in deze culturele bloei. Nieuwe, uitdagende en provocatieve vormen van artistieke expressie waren te vinden in vrijwel elke tak van de kunst, van de literatuur en de muziek tot het theater. Overal bloeide het creatieve experiment.

In Londen was men meer bezig met economie dan met cultuur. In de hoofdstad van een wereldrijk verlangde de generatie na de Eerste Wereldoorlog terug naar een verloren 'gouden tijdperk' van ononderbroken economische groei, een bloeiende handel en stabiele valuta. John Maynard Keynes, de beroemde Britse econoom, schreef na de oorlog over 'de Londenaar' die 'per telefoon, terwijl hij nog in bed een slokje thee nam, allerlei producten van over de hele wereld kon bestellen, zoveel als hij maar nodig achtte, en er dan van mocht uitgaan dat ze snel zouden worden bezorgd'. Dat was uiteraard een uiterst geprivilegieerde positie, typisch voor een man uit de hogere middenklasse en met voldoende geld en aanzien in een stad die op dat moment het middelpunt van de wereldhandel vormde. Vrijwel niemand in de *sjetels* van Oost-Europa, op het verarmde platteland van Zuid-Italië, Spanje, Griekenland of Servië, of onder de grootstedse massa's die opeengepakt zaten in de krottenwijken van Berlijn, Wenen,

Parijs, Sint-Petersburg of Londen, zou een dergelijk idyllisch bestaan hebben herkend. Toch was het beeld van een ‘gouden tijdperk’ niet enkel een verzinsel van na de oorlog.

Ondanks alle interne verdeeldheid en nationalistische rivaliteiten, profiteerden alle landen van het ongehinderde verkeer van goederen en kapitaal omdat ze deel uitmaakten van een onderling nauw verweven, wereldwijde, internationale kapitalistische economie. De stabiliteit die de economische groei mogelijk maakte, berustte op de erkenning van de gouden standaard als een soort wereldvaluta, geworteld in de dominantie van de *City of London*. Hier hield de Bank of England de sleutels tot de stabiliteit van de wereldeconomie in handen. Onzichtbare verdiensten uit transport, verzekering, rente en export dekten ruimschoots wat Groot-Brittannië importeerde. In 1897-1898 was de aanvoer van goud enorm toegenomen, met name uit Zuid-Afrika. De Bank of England bouwde echter geen grote reserves op die andere landen schade zouden hebben toegebracht, en verminderde al evenmin haar goudreserves.

De Amerikaanse en Duitse economieën waren een stuk dynamischer en groeiden sneller dan de Britse. Een Amerikaanse dominantie van de wereldeconomie in de nabije toekomst leek waarschijnlijk. Groot-Brittannië had echter nog altijd het grootste aandeel in de wereldhandel (hoewel dit al aan het afnemen was) en was verreweg de grootste exporteur van investeringskapitaal. De wereldwijde economische concurrentiestrijd tussen de grootmachten dreigde de stabiliteit van de internationale kapitalistische economie wel steeds verder in gevaar te brengen. Tot 1914 bleef het systeem dat in de voorafgaande decennia zo veel had betekend voor Europa, vooral voor de meer geïndustrialiseerde delen van het continent, nog altijd intact. Er heerste een algemeen vertrouwen in een blijvende stabiliteit, welvaart en groei.

Toen in Parijs de Wereldtentoonstelling van 1900 werd geopend, had die tot doel gehad een bloeiende beschaving tentoon te stellen waarvan Europa het hart vormde, en de loftrompet te steken over de vooruitgang. Hier werd een tijdperk van nieuwe technologie tentoongesteld. Enorme machines maakten met hun kracht en hun snelheid indruk op de mensen. De glans van het ‘Paleis van de Elektriciteit’, dat werd verlicht door 5000

gloeilampen, wist zijn bezoekers letterlijk te verblinden. Vierentwintig Europese landen, samen met Afrikaanse, Aziatische en Latijns-Amerikaanse landen en de Verenigde Staten, toonden er hun weelderige paviljoens – in de zes maanden die volgden zouden maar liefst 50 miljoen bezoekers zich eraan vergapen. Oost-Europa, in het bijzonder Rusland was met zijn negen paviljoens sterk vertegenwoordigd. Daarnaast was de Europese ‘beschavingsmissie’ nadrukkelijk te zien. Nu het imperialisme op zijn hoogtepunt was, hielp de wild exotische weergave van verre koloniale bezittingen de indruk te vestigen van een Europese wereldheerschappij. Handel, welvaart en vrede leken het onbepaalde voortbestaan van deze dominantie te garanderen. De toekomst zag er veelbelovend uit.

Het optimisme leek gerechtvaardigd. Vergeleken met de eeuwen daarvoor, laat staan met wat er nog zou volgen, was de negentiende eeuw vreedzaam geweest. Er was geen algemene, continentale oorlog meer geweest in Europa sinds het tijdperk van Napoleon in 1815 was geëindigd. De oorlog op de verre Krim tussen 1853 en 1856 had, net als de korte oorlogen die hadden geleid tot de Duitse en Italiaanse eenwordingen in 1871, geen bedreiging gevormd voor de algemene vrede op het continent. Tien jaar na de Wereldtentoonstelling van Parijs publiceerde de Britse schrijver Norman Angell een internationale bestseller, *The Great Illusion*, waarin hij zelfs beweerde dat de moderne welvaart die het gevolg was van de handel en de wereldwijd geïntegreerde economie, oorlog overbodig maakte. Menigeen was het daarmee eens, en niet alleen in Groot-Brittannië. Het was moeilijk voor te stellen dat welvaart, vrede en stabiliteit niet eeuwig zo konden blijven bestaan en dat ze al zo gauw en zo snel zouden worden weggevaagd.

Europa had echter ook nog een andere, minder aantrekkelijke kant. Maatschappelijke structuren waren op heel het continent aan het veranderen, weliswaar overal in een ander tempo, maar over het algemeen toch snel. Gebieden met een intense en snelle industrialisatie bestonden naast grote delen van het continent die nog steeds hoofdzakelijk op (een vaak nog primitieve) landbouw vertrouwden. Ongeveer vier vijfde van de bevoelingsbevolking van Servië, Bulgarije en Roemenië verdiende in 1913 nog altijd de kost op het land. Dat cijfer bedroeg voor Europa als geheel meer dan twee vijfde. Alleen in Groot-Brittannië daalde het naar iets meer dan een tiende. In 1913 was alleen in Groot-Brittannië, België en verrassend genoeg Zwitserland – niet eens in Duitsland – meer dan twee vijfde van de

beroepsbevolking werkzaam in de industrie. De meeste Europeanen woonden nog altijd in dorpen of kleine stadjes. De levensstandaard bleef erop vooruitgaan, maar was nog steeds ellendig laag voor de meeste Europeanen, of ze nu deel uitmaakten van de krioelende massa die werk zocht onder de ongezonde omstandigheden van steden als Berlijn, Wenen of Sint-Petersburg, of nog altijd een moeizaam bestaan probeerden te voeren op het platteland. Menigee stemde met zijn voeten en vertrok. Armoede en een gebrek aan mogelijkheden deden velen hun vaderland verlaten. Omdat ze de voordelen van welvaart en beschaving zelf niet zagen, konden miljoenen Europeanen gewoon niet wachten om te vertrekken. De emigratie naar de Verenigde Staten bereikte een hoogtepunt in 1907, toen meer dan een miljoen Europeanen de Atlantische Oceaan overstaken. De enorme toename na het begin van de eeuw – een verdrievoudiging ten opzichte van de tien jaar daarvoor – was te danken aan de massa's die ontsnapten uit Oostenrijk-Hongarije, Rusland en meer dan van welke andere bestemming dan ook, uit Zuid-Italië.

De snelle sociale veranderingen zorgden voor nieuwe politieke spanningen die nu de gevestigde politieke orde begonnen te bedreigen. In de jaren vlak voor de Eerste Wereldoorlog bleef de politieke macht in Europa in handen van een kleine elite. Grootgrondbezitters, oude aristocratie die zich soms had vermengd met nieuwe dynastieën die hun enorme vermogens hadden verdiend in de industrie en het financieringskapitaal, vormden nog altijd de bestuurlijke klasse en de top van het militaire apparaat in de meeste landen. Europa was, niet in de laatste plaats, nog altijd een continent van erfelijke monarchieën. Alleen Zwitserland (waar de eeuwenoude confederatie in 1848 een moderne federale republikeinse grondwet had aangenomen), Frankrijk (vanaf 1870) en vanaf 1910 ook Portugal, waren republieken. In Oostenrijk-Hongarije leek keizer Frans Jozef, die al sinds 1848 regeerde over een uitgestrekt multinationalaal Habsburgs rijk met meer dan 50 miljoen onderdanen, het symbool van de duurzaamheid van het monarchale bewind.

Toch was er vrijwel overal wel een grondwettelijk kader waarbinnen regeringen opereerden, waren er pluralistische politieke partijen (ook al was de stemgerechtigde bevolking vaak nog zeer beperkt van omvang), en was er vrijwel overal een fatsoenlijk rechtssysteem. Zelfs de Russische autocratie had zich gedwongen gezien concessies te doen na een revolutieopgong in 1905, toen tsaar Nicolaas II zich gedwongen zag rechten (die in de

praktijk weinig leken voor te stellen) te verlenen aan een parlement, de Doema. Grote delen van de bevolking waren echter, zelfs in Groot-Brittannië (dat toch wordt gezien als de geboorteplaats van de parlementaire democratie) nog altijd niet politiek vertegenwoordigd. Sommige landen kenden al langere tijd een universeel kiesrecht voor mannen. Zo verleende de grondwet van het Duitse Rijk uit 1871 bijvoorbeeld het kiesrecht voor de Rijksdag aan alle mannen ouder dan 25 (al was dit een uiterst beperkt stemrecht waarbinnen de dominantie van de grondbezitters was gegarandeerd bij verkiezingen voor het Pruisische parlement, een gebied dat twee derde van het hele rijk besloeg). In Italië zou de ontwikkeling naar (vrijwel) universeel kiesrecht voor mannen pas veel later komen, namelijk in 1912. Rond de eeuwwisseling was er echter geen enkel Europees land waar vrouwen mochten stemmen. In verschillende landen kwamen feministische campagnes op gang tegen deze discriminatie, maar die hadden voor de Eerste Wereldoorlog alleen enig succes in Finland (waar het, ondanks het feit dat het land deel uitmaakte van het Russische Rijk, mogelijk bleek een zekere mate van democratische hervormingen door te voeren na de mislukte revolutie in Rusland in 1905) en Noorwegen.

De belangrijkste verandering, die door de elites in alle landen werd gezien als een fundamentele bedreiging van hun macht, was echter de opkomst van politieke partijen die de arbeidersklasse vertegenwoordigden en van de vakbonden. De 'Tweede Internationale' van Europese socialistische partijen was in 1889 ingesteld als parapluorganisatie voor de coördinatie van de programmatische eisen van de verschillende nationale partijen. Het merendeel van deze partijen bleef op een of andere manier vasthouden aan de revolutionaire leer van Karl Marx en Friedrich Engels. Hun aanval op het inherent uitbuitende karakter van het kapitalisme en de verkondiging van een nieuwe samenleving op basis van gelijkheid en een eerlijke verdeling van de rijkdommen oefende natuurlijk een steeds grotere aantrekkingskracht uit op de arme massa's en de achtergestelde industriële arbeidersklasse. Pogingen van de bestuurlijke elite om de arbeiderspartijen en de groeiende vakbonden te verbieden of te onderdrukken, waren mislukt. Arbeiders organiseerden de verdediging van hun belangen nu beter dan ooit tevoren. Dat bleek wel uit de snelle groei van de vakbonden. Tegen 1914 hadden de vakbonden in Groot-Brittannië meer dan 4 miljoen leden, in Duitsland meer dan 2,5 miljoen, en in Frankrijk ongeveer een miljoen.

In de meeste Europese landen waren inmiddels socialistische partijen en bewegingen ontstaan en tegen het begin van de eeuw groeide hun aanhang. De Franse socialisten overwonnen hun onderlinge verdeeldheid in 1905 en verenigden zich, om vervolgens te verklaren dat ze ‘geen hervormingspartij, maar een partij van klassenstrijd en revolutie waren’. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had de Section Française de l’Internationale Ouvrière 17 procent van de stemmen en 103 zetels in de Kamer van Afgevaardigden van het Franse parlement weten te veroveren. In Duitsland hadden Bismarcks pogingen om de sociaaldemocratie te onderdrukken zich op spectaculaire wijze tegen hem gekeerd. Sinds 1890 was de Sociaal Democratische Partij Duitsland, die een marxistisch programma had, uitgegroeid tot de grootste socialistische beweging van Europa, die voor de oorlog meer dan een miljoen leden had weten te verwerven. In de rijksdagverkiezingen van 1912 hadden de sociaaldemocraten het beter gedaan dan alle andere partijen en verwierven ze bijna een derde van de zetels, tot ontsteltenis van de heersende klassen in Duitsland.

In de economisch meer geavanceerde delen van Europa wist het georganiseerde socialisme, welke retoriek het ook bezigde, de grootste militante energie te beteugelen en om te buigen naar parlementaire in plaats van revolutionaire actie. In Frankrijk verzamelde Jean Jaurès een enorme schare volgelingen door, ondanks wat de partijretoriek deed vermoeden, nadrukkelijk een parlementaire in plaats van een revolutionaire route naar het socialisme voor te staan. De Duitse sociaaldemocratische partij mocht dan de marxistische retoriek bezigen, in de praktijk probeerde ze aan de macht te komen via de stembus. In Groot-Brittannië was de Labour Party (die vanaf 1906 zo heette) ontstaan uit de vakbonden en daarom voornamelijk begaan met de belangen van de arbeiders en minder met een revolutionair utopisme. De marxistische boodschap werd grotendeels genegeerd en men hanteerde de niet-revolutionaire opvatting dat het kapitalisme niet hoefde te worden afgeschaft, omdat het kon worden hervormd, zodat het uiteindelijk de arbeidersklasse ten goede zou komen. De staatsmacht kon er, zo dacht men, op vreedzame wijze toe worden gebracht de belangen van de arbeidersklasse te vertegenwoordigen. Arbeiders in grote delen van West-, Noord- en Midden-Europa waren arm, maar wel minder arm en minder militant dan ze waren geweest. Ze hadden meer te verliezen dan alleen hun ketenen. Over het algemeen schaarden ze zich achter hun hervormingsgezinde leiders.

In de minder ver ontwikkelde delen van het continent was de situatie echter anders. Daar was de confrontatie met de staatsmacht harder. Er was weinig of geen deling van de macht door middel van organisaties of maatschappelijke structuren die burgers een aandeel gaven in het staatsbestuur. De macht was hier hoofdzakelijk despotisch, verticaal georganiseerd en sterk gebaseerd op dwang, met een stevig gevestigde heersende klasse, een corrupte ambtenarij en zwakke of geen representatieve organen. Het idee dat de beschaving zich steeds verder zou ontwikkelen onder een goedaardig staatsbestuur dat zich aan zijn eigen wetten zou houden, een opvatting die later deel zou worden van een herinnering aan een verloren gegane ‘gouden tijd’ zoals de middenklasse in Midden-, Noord- en West-Europa die koesterde, had iets bizars vanuit het perspectief van de zuidelijke en oostelijke periferie van het continent. Het aantal stakingen, rellen en plaatselijke opstanden tegen de staatsmacht en de ‘heerschappij van de bourgeoisie’ nam in de eerste jaren van de twintigste eeuw toe, bijvoorbeeld in Catalonië en Baskenland. Het anarchisme, dat gepaard ging met sporadisch geweld tegen de staat, vond veel aanhang onder de landloze arbeiders in Andalusië. In Zuid-Italië, waar de corrupte ambtenaren zich lieten bespelen door grootgrondbezitters, deden zich op het platteland voortdurend ongeregeldeheden voor. Bendes struikrovers die over het platteland trokken, combineerden misdaad met protest door keuterboeren en landloze arbeiders te verdedigen tegen de macht van de staat en de grootgrondbezitters. Europese leiders waren tijdens een grote stakingsgolf en een reeks opstanden in 1905 vooral gealarmeerd door het gevaar van wat zij beschouwden als een revolutionaire arbeidersklasse. In Rusland, waar een revolutie plaatsvond die de tsaar bijna noodlottig werd, mondde de wrede repressie door de staat dat jaar uit in openlijk contrarevolutionair geweld, toen soldaten in Sint-Petersburg 200 arbeiders vermoordden en nog eens honderden verwonden. De revolutie was de kop ingedrukt. Concessies, die eerder voor de vorm waren gedaan dan dat ze werkelijk wat voorstelden, leverden wel parlementaire vertegenwoordiging op, maar de werkelijke macht bleef in handen van de tsaar en de ministers die hij benoemde. Voor de machtelozen, en dan met name de leiding van de socialistische beweging, hoe verdeeld die onderling ook was, stond het nu wel vast: de tsaristische autocratie liet zich niet hervormen. Ze moest worden verdreven. Die constatering leidde tot een intensivering, een brute radicalisering van het Russische socialisme.

Niet alleen als reactie op de gevoelde dreiging van links, maar ook om regeringen die weinig of geen steun hadden onder de bevolking te helpen hun machtsbasis uit te breiden, ontstonden er nu populistische tegenbewegingen. Die werden vaak direct of indirect gesteund door fabriekseigenaren of grootgrondbezitters, die daarmee een eventuele klassenstrijd hoopten te neutraliseren. Zij probeerden om de massa ‘te nationaliseren’, door deze een assertief nationalistisch, imperialistische en racistisch gedachtegoed mee te geven dat de politieke status quo ten goede zou komen. Tot op zekere hoogte lukte dat ook. Oorlogszuchtig nationalisme, fel antisemitisme en andere vormen van racisme waren wijd verbreid buiten de minderheid die zich aangetrokken voelde tot de doctrines van het internationale socialisme. Beter onderwijs, een toegenomen geletterdheid en goedkope, populaire kranten maakten het mogelijk dit soort invloed uit te oefenen. De massapolitiek bood nu nieuwe gelegenheden voor rechts en links om mensen voor zich te mobiliseren. Oude zekerheden begonnen af te kalven. Het politieke establishment van de oude conservatieve en liberale elites voelde deze nieuwe bedreiging haarfijn aan.

Dat een dergelijke mobilisatie van de massa een ernstige bedreiging zou kunnen vormen voor de bestaande politieke en sociale orde, bracht de Franse psycholoog Gustave Le Bon ertoe met een analyse te komen van het gedrag van de massa in zijn *La psychologie des foules* (‘De psychologie der massa’s’) van 1895. Zijn bewering dat de rationaliteit verdween wanneer het individu werd blootgesteld aan de irrationele, emotionele impulsen van de massa, was rond de eeuwwisseling zeer invloedrijk – het werk beleefde maar liefst 45 herdrukken en werd in zeventien talen vertaald – en zou verplichte stof worden voor figuren die fascistisch dictator wilden worden. In heel Europa konden de emotionele impulsen die Le Bon als kenmerkend beschouwde voor de massa, eenvoudig worden opgezweept door een beroep te doen op nationalistische sentimenten. De heersende elites van Europa beschouwden nationalisme als een minder grote bedreiging dan socialisme. Vóór de oorlog waren de gevaren van het nationalisme inderdaad nog wel te beheersen geweest, maar toch lag hierin al de kiem van krachten die later de gevestigde orde zouden ondermijnen en die uiteindelijk zouden vernietigen.

Politieke polarisatie en spanningen in de buitenlandse politiek en betrokkenheid bij conflicten elders leidden tot een relatief felle nationalistische

sche retoriek. Pogingen in Spanje om de eenheid te versterken door een beroep te doen op een idee van ‘nationale heropleving’, mislukten na de rampzalige nederlaag en het verlies van kolonies aan de vs in een oorlog die in 1898 aanvankelijk nog op brede steun van de bevolking had kunnen rekenen. Gezien de ernstige interne verdeeldheid, zowel regionaal als ideologisch, waren dit soort pogingen in Spanje toch al gedoemd te mislukken. Het fanatieke streven naar de wedergeboorte van de natie door middel van de strijd tegen interne vijanden zou uiteindelijk leiden tot een catastrofaal conflict.

In de meeste landen werd met een nieuwe, ongekende agressie geageerd tegen binnen- en buitenlandse vijanden. De massamedia wakkerden de vijandigheid aan – ze waren meestal uiterst xenofobisch en vaak openlijk racistisch – en de overheid moedigde dat graag aan. De Boerenoorlog van 1899-1902 in Zuid-Afrika versterkte de extreem nationalistische oorlogszuchtigheid, het zogenaamde *jingoism*, in Groot-Brittannië verder. In Duitsland wakkerde de conservatieve regering het nationalistische sentiment aan tijdens de zogenaamde ‘Hottentotten-verkiezingen’ van 1907 om de sociaaldemocratische tegenstanders te kunnen beschuldigen van een gebrek aan vaderlandsliefde. (Dat de sociaaldemocraten erin slaagden om een groter aandeel van de stemmen te behalen – ook al verloren ze een flink aantal zetels – geeft aan dat, net als in Groot-Brittannië, het jingoïsme veel meer aanhang had in de middenklassen dan onder de arbeiders).

Nationalistische organisaties, zoals de Alldentscher Verband (Groot-Duitse Beweging), de Deutscher Flottenverein (Duitse Vlootvereniging) of de Deutscher Wehrverein (Duitse Zelfverdedigingsbond) – die stuk voor stuk vooral aanhang vonden in de midden- en lagere middenklasse, drongen aan op een veel assertiever en expansionistischer buitenlands beleid. Vóór 1914 waren dit niet meer dan belangrijke pressiegroepen die nog altijd buiten de gevestigde politiek stonden, laat staan dat ze regeringsmacht hadden. Inmiddels waren assertieve nationalistische opvattingen echter wel gemeengoed geworden in vrijwel het hele politieke spectrum, afgezien van socialistisch links. In Italië, waar men zich nog altijd vernederd voelde vanwege de nederlaag van koloniale Italiaanse troepen (waarbij meer dan 5000 soldaten waren gesneuveld) tegen een Ethiopisch leger bij Adowa in 1896, en men bovendien verbolgen was over het feit dat het wel ‘een land van proletariërs’ was, maar niet meetelde als imperialistische grootmacht, kreeg het nationalisme een haast religieus karakter, werd de nadruk gelegd

op strijd en offer, en pleitte men voor een sterke antisocialistische staat, een sterk leger en een assertievere buitenlandse politiek. Ondanks hun luidruchtigheid vertegenwoordigden de nationalistinnen bepaald niet de opvatting van een meerderheid in een ten diepste verdeelde samenleving; over het algemeen vormden ze eerder een probleem voor de overheid. Toch speelde druk van nationalistinnen een rol bij de beslissing van de liberale regering om een kolonie te verwerven door in 1911 Libië binnen te vallen – de eerste oorlog waarin bombardementen vanuit de lucht een rol speelden, toen de Italianen terugtrekkende Ottomaanse troepen bombardeerden vanuit een luchtschip. In Italië was, net als in Duitsland, het radicale nationalisme op dat moment nog iets van een minderheid. Zonder de ‘Grote Oorlog’ zou dat misschien ook zo gebleven zijn. Het zaad van een latere, kwaadaardige ontwikkeling was nu echter gezaaid.

Steeds vaker zou nu nationalisme een natie definiëren aan de hand van etniciteit in plaats van grondgebied – zodat ze al diegenen omvatte die zich bij het land moesten mogen aansluiten. Zo verklaarde de Franse nationalist Edmond Archdeacon zich bijvoorbeeld bij de verkiezingen van 1902 ‘een uitgesproken tegenstander van het internationalisme. Als antisemiet eis ik dat de 150.000 Joden en hun slippendragers, de 25.000 vrijmetse-laars, nu eens ophouden 38 miljoen Fransen te onderdrukken en te ruïneren.’ Hij vertegenwoordigde, zo vond hij, ‘de ware Republiek, de Franse Republiek’. Feitelijk was het nationalistische kamp in Frankrijk, net als in de rest van Europa, ernstig verdeeld en niet in staat een greep te doen naar de staatsmacht, maar het slaagde er toch in het buitenlandse beleid van de regering aan te scherpen. En hoewel het nationalisme nog marginaal was, zouden de uitgangspunten – een natie die vooral werd gedefinieerd aan de hand van wie er niet bij mocht horen, om precies te zijn de Joden – onveranderd deel gaan uitmaken van de Franse cultuur. Vergelijkbare redeneringen waren ook elders in Europa te horen.

‘Antisemitisme’ was de nieuwe term voor een oud verschijnsel dat zich overal op het continent manifesteerde: Jodenhaat. De traditionele christelijke vijandschap tegenover ‘de moordenaars van Christus’, die al eeuwen had bestaan, bleef sterk en werd bevorderd door de christelijke geestelijkheid, zowel de protestantse als de katholieke en de orthodoxe. Een ander diepgeworteld element van die haat had te maken met eeuwenoude economische en sociale rancune, die nog eens was versterkt doordat de Joden